

اخبار، معیار زیربنایی در سنجش ایمان: مطالعه مقدماتی

محمد رمضانی

دانشجوی کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی

mrrmain88@gmail.com

سید محمد رضا تقوی

استاد تمام روان‌شناسی بالینی دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شیراز

چکیده

تدوین الگوی نظری اخبات برای سنجش ایمان و نیز، ساخت و اعتباریابی «مقیاس سنجش ایمان» براساس این الگوی نظری، هدف پژوهش حاضر بوده است. پس از مطالعه الگوهای نظری مختلف و برخی از پرسشنامه‌هایی که در این زمینه ساخته شده است و نیز بررسی روایات و آیات قرآن و آثار علماء، درنهایت الگوی سنجش ایمان بر مبنای مفاهیم اخبات و تذلل، به عنوان مبنای نظری سنجش ایمان و طراحی مقیاس آن، انتخاب گردید. طبق این الگو، ریشه همه صفات بد و رذائل در انسان، استکبار بر خدای متعال است و در نقطه مقابل آن، تذلل و اخبات و انکسار در مقابل خدای متعال ریشه تمام صفات پسندیده است. لذا آن چیزی که وجه ممیزه بین اعمال و صفات نفسانی افراد است، میزان اخباتی است که در اوصاف نفسانی و اعمال و رفتار و انگیزه‌هایشان وجود دارد، نه صرف خود اعمال و رفتار و صفات و انگیزه‌ها. درنتیجه برای طراحی مقیاسی جهت سنجش ایمان، حتماً باید عامل اخبات در گویه‌های آن لحاظ گردد، و گرنه صرف

مقدمه

تدوین الگوی نظری اخبات برای سنجش ایمان و نیز، ساخت و اعتباریابی مقیاس سنجش ایمان براساس این الگوی نظری، هدف پژوهش حاضر بوده است. هرچند نگارندگان اذعان دارند ساخت مقیاسی که بتواند میزان ایمان – که کیفیتی غیر قابل مشاهده مستقیم در درون فرد است – را به صورت کمی اندازه بگیرد، در حد محال است، اما سعی شده است که تا حد امکان گویه‌هایی در پرسشنامه گنجانده شوند که میزان «ایمان» و «دینداری» افراد را بسنجد و نه صرفاً جهت‌گیری اعتقادی یا تقييدات عملی و ... . اگرچه تلاش زیادی برای رسیدن به این مقصود انجام شده است، اما هریک به نحوی دارای کمبودهایی بوده‌اند. ضرورت ساخت پرسشنامه‌های معتبر و پایا برای سنجش دینداری را می‌توان در قالب نکات ذیل بیان نمود:

الف) کاربرد در حوزه فردی برای محاسبه نفس

یکی از مسائلی که در دین مبین اسلام بسیار بر آن تأکید شده است، مسئله محاسبه نفس است. روایات و آیات زیادی تأکید دارند شیعه واقعی باستی زمانی را در شبانه‌روز به

سنجد صفات و رفتارهای حسن، نمی‌تواند شاخصی از میزان ایمان باشد. جهت ساخت پرسشنامه‌ای بر مبنای این الگوی نظری، در مجموع، ۵۶ سؤال طراحی گردید که بعد از اصلاحاتی به ۵۲ سؤال کاهش یافت. پایایی این مقیاس از سه روش بازآزمایی، آلفای کرونباخ و تنصیفی بررسی گردید که به ترتیب ضرایب پایایی ۹۷/۰، ۹۳/۰ و ۸۷/۰ به دست آمد. روایی‌سازه این پرسشنامه نیز از طریق مقایسه میانگین نمرات دانشجویان و طلاب علوم دینی با استفاده از آزمون تی مستقل نشان داد که نمرات طلاب از نمرات دانشجویان به طور معنی‌داری بالاتر است. در مجموع، شواهد نشان می‌دهد که «مقیاس سنجش ایمان» از خصوصیات روان‌سنجی مناسب برای استفاده در ایران برخوردار است.

کلیدواژگان: اخبات، تذلل، سنجش دینداری، سنجش ایمان، دین

محاسبه اعمال و مقایسه وضعیت ایمانی خویش با گذشته و سنجش پیشرفت یا پسرفت ایمانش اختصاص بدهد:

* پیش از آنکه مورد حسابرسی قرار گیرید، خود به حساب نفستان بررسید و پیش از آنکه سنجیده شوید، خود نفستان را در ترازوی سنجش بگذارید و برای آن حسابرسی بزرگ آماده شوید.^(۱)

* ای کسانی که ایمان آورده‌اید از (مخالفت) خدا بپرهیزید و هر کس باید بنگرد تا برای فردایش چه چیز از پیش فرستاده و از خدا بپرهیزید که خداوند از آنچه انجام می‌دهید آگاه است!^(۲)

به نظر می‌رسد تدوین یک شاخص معتبر که بتواند ابعاد مختلف ایمان افراد را بسنجد، می‌تواند در تحقق بهتر محاسبه نفس، به افراد کمک نماید، زیرا:

۱. طبیعت و نفس انسان طوری است که گاهی تمایل به فریب خویشتن دارد و واقعیات را قلب می‌نماید: «هوس‌های نفسانی شما این کار را برایتان آراسته!»^(۳) لذا اگر شاخص و معیار ثابتی وجود داشته باشد که تحت تأثیر هویها و تمایلات و تغییرات نفسانی قرار نگیرد، انسان بهتر می‌تواند فریب نفس را ادراک و از آن جلوگیری نماید.

۲. محاسبه نفس باید در همه ابعاد و مؤلفه‌های مختلف مرتبط با ایمان صورت گیرد. از آنجا که به علت محدودیت حافظه جاری، (کالات، ۱۹۵۰: ۲۳۹) انسان قادر نیست تمام مؤلفه‌ها و ابعاد ایمان را در ذهنش مرور نماید و بر این اساس وضعیت خودش را مورد سنجش قرار دهد، لذا بهتر است تمام مؤلفه‌های ایمان در قالب یک پرسشنامه خودسنجی جمع‌آوری گردد تا با مراجعه به آن بتوان خود را در ابعاد مختلف ایمان مورد سنجش قرار داد.

۳. تغییرات نفسانی در انسان چه در جهت پیشرفت و چه در جهت پسرفت معمولاً به کندی و تدریجی صورت می‌پذیرد. لذا گاهی فرد ماهها یا سال‌ها در حال پسرفت ایمانی است، اما خودش متوجه نیست. به علاوه، معیارهایی که انسان

خودش را با آن‌ها می‌سنجد، ممکن است بر اثر شرایط گوناگون، تغییر کند. لذا پرسشنامه می‌تواند ابزار مناسبی برای افراد باشد که روند تدریجی پسرفت خویش را به صورت ملموس مشاهده نمایند و به دنبال علاج آن برآیند.

۴. مزیتی که استفاده از پرسشنامه برای محاسبه نفس دارد، این است که انسان می‌تواند به صورت هنجاری^۱ نیز خودش را ارزیابی نماید. به این صورت که نیمرخ عملکرد خود را با میانگین جامعه مقایسه نماید.

ب) کاربرد در حوزه اجتماعی و سازمانی برای سنجش فرآیند تحول

یکی دیگر از مزایا و محسن ساخت پرسشنامه‌های سنجش دینداری و ایمان، کاربرد آن‌ها در مهندسی تحولات اجتماعی و مدیریت جامعه است. (سالاری‌فر و همکاران، ۱۳۸۴: ۲) چند مورد از کاربردهای چنین مقیاس‌هایی در سطح اجتماعی عبارتند از: ۱. ارزیابی کارایی نظام آموزشی در حیطه آموزش‌های دینی، ۲. ارزیابی کارایی و بازده فعالیت‌های فرهنگی، ۳. ارزیابی بازده کلی نظام اسلامی در ارتقای ایمانی مردم جامعه.

ج) اهمیت علمی ساخت مقیاس سنجش ایمان

با وجود ساخت صدھا پرسشنامه دینداری در غرب که براساس دین مسیحیت یا یهودیت ساخته شده‌اند، پرسشنامه‌های اندکی در کشورمان براساس دین اسلام ساخته شده است که بعضًا مشکلاتی نیز چون پایایی کم، اعتبار ضعیف، تعداد سوالات زیاد، عدم دارا بودن را مبنای نظری مستدل، عدم گزارش ویژگی‌های روان‌سنجی برخی از مقیاس‌ها و ... دارند.

در جدول ۱ (به نقل از خدایاری، ۱۳۸۴) برخی از مهم‌ترین مقیاس‌هایی که سازه‌های مذهبی را می‌سنجد، همراه با خصوصیات روان‌سنجی آن‌ها، آورده شده است:

جدول ۱: گستره پژوهش‌های داخلی در زمینه ساخت مقیاس‌های مذهبی (خدایاری فرد، ۱۳۸۴)

عنوان	سال انتشار	جذب نمونه	تعداد نمونه‌ها	مدل نظری	نام پژوهش‌نامه	نام سازنده
-	۱	۱	۲۵ کوچک	فرافکن	۱	علوان آبادی (۱۳۵۲)
-	۱	۱	۲۵ کوچک	آلپورت	نگرش منع مذهبی	گلریز (۱۳۵۳)
روایی صوری از طریق اخذ نظر کارشناسان مذهبی- روایی بیرونی = ۰/۶۲	آلفا = ۰/۸۸ بازآزمایی = ۰/۸۰	۲ نفر	۲۶ کوچک	براساس مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵)	منبعی نگرش و رفتار دینی	سراج‌زاده (۱۳۷۵)
تحلیل عاملی	آلفا = ۰/۹۳	۱ نفر	۲ کوچک	دینداری = باورهای دینی (توحید، نبوت، معاد) + رفتارهای دینی (اخلاق اسلامی، نماز، زکات، استخراج دستورات زندگی از متون دینی، شرکت در اجتماعات دینی، تربیت دینی فرزندان) + تعاملات دینی (دعا، توکل، توسل، رضاء، نظارت خدا)	منبعی دینداری افراد مسلمان	آرین (۱۳۷۱)

<p>روایی سازه براساس قدرت تفکیک بین افراد سالم و مشکلدار در مقیاس R_۹۰_SCL</p>	<p>آلفا (در نمونه ۶۵۰ نفری)=۰/۸۴ بازآزمایی (در نمونه ۶۴۵ نفری)=۰/۸۳</p>	<p>کمتر از ۶ کوچه ۵۰ نفر و ۶۵۰ نفر</p>	<p>براساس مبنای نظری ارائه شده توسط خسرو باقری: عمل رفتاری است که سه مبنای داشته باشد؛ شناخت، میل، اراده</p>	<p>مقیاس عمل سنتی</p>	<p>بنقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸)</p>
<p>-</p>	<p>آلفا=۰/۷۷ -</p>	<p>۱۰ کوچه ۱۰ نفر</p>	<p>استخراج صفات مؤمنین از قرآن و نهج البالغه</p>	<p>بنزشناسی در پیغمبر اکبر مذهبی - اجتماعی</p>	<p>جان بزرگی (۱۳۷۸)</p>
<p>روایی سازه از طريق افراق دانشجویان و طلاب با نمونه ۲۳۵ نفری، روایی محتواي از طريق ارائه نظر كارشناسان مذهبی</p>	<p>آلفا=۰/۹۵، بازآزمایی=۰/۹۱ اسپیروم=۰/۹۳، گاتمن=۰/۹۲</p>	<p>۳۹۶ نفر ۷ کوچه</p>	<p>هیچ الگوی نظری منسجمی در آن استفاده نشده</p>	<p>مقیاس اندازگیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان</p>	<p>خدایاری فرد، فقیهی، غباری بناب، شگوہیکتا، پیژوه (۱۳۷۸)</p>

<p>روایی محتوایی از طریق نظر کارشناسان مذهبی، روایی ملاکی از طریق همبستگی بین ارزیابی تدین افراد از دوستانشان و نمره آزمون معبد آنها، روایی سازه از طریق تحلیل عاملی</p>	<p>آلفا = ۰/۴۳ تصیف = ۰/۹۰ بنزآماری = ۰/۷۶</p>	<p>۲۸۸ نفر</p>	<p>۲۵ پوچه</p>	<p>براساس مهمترین واجبات و محرمات و مستحبات و مکروهات دینی و مواردی که در شرایط کنونی، بهنظر می‌رسد شاخص‌های اساسی دینداری باشد.</p>	<p>معبد (مقیاس عمل به باورهای دینی) گزاری (۱۳۷۷)</p>
<p>روایی ملاکی، روایی سازه</p>	<p>آلفا = ۰/۶۸</p>	<p>۲۸۸ نفر</p>	<p>۲۵ پوچه</p>	<p>براساس چهار بعد از ابعاد مدل نظری گلاک و استارک (۱۹۶۵)</p>	<p>۱ ملالان (۱۳۷۷)</p>
<p>روایی ملاکی از طریق همبستگی میان خود (درجه‌بندی مذهبی و نمره کل مقیاس)</p>	<p>آلفا = ۰/۸۷</p>	<p>۵۰۵ نفر</p>	<p>۲۵ پوچه</p>	<p>مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵)</p>	<p>۱ ملالان (۱۳۷۹)</p>
<p>آلفا (برای زیر مقیاس نگرش مناسکی، زیر مقیاس نگرش اخلاقی و زیر مقیاس نگرش باطنی) = ۰/۸۰</p>	<p>۳۲۳ نفر</p>	<p>۲۵ پوچه</p>	<p>بر مبنای مجموع آرای صاحب‌نظران غربی و شرقی، سه تلقی از دین متمايز شد: دین عمل‌گرا، دین اعتقادی یا قومی‌گرا، دین تجربی و باطنی</p>	<p>طرز تلقی و نگرش جوانان نسبت به دین: اکبری و پارسا (۱۳۷۹)</p>	

<p>روایی سازه از طریق تفاوت معنی دار بین طلاب و دانشگاهیان</p>	<p>آلفا = ۰/۹۴</p>	<p>اسپیرمن من = ۰/۹۱</p>	<p>تصنیف = ۰/۹۱</p>	<p>تفق = ۰/۷۵</p>	<p>بُوکو = ۰/۷۰</p>	<p>الگوی نظری ده مؤلفه‌ای براساس تعالیم اسلام (انسان و خدا، انسان و آخرت، اولیای دین، انسان و دین، بدن و قوای زیستی، معیشت، روابط اجتماعی، خانواده، اخلاق فردی)</p>	<p>مقابل بـ همکری مذهبی براساس اسلام</p>	<p>آذربایجانی (۰/۸۳۱)</p>
<p>-</p>	<p>آلفا = ۰/۸۵</p>	<p>اسپیرمن من = ۰/۹۱</p>	<p>تصنیف = ۰/۷۰</p>	<p>تفق = ۰/۷۰</p>	<p>بُوکو = ۰/۷۵</p>	<p>الگویی براساس انواع مناسبات انسان طراحی کرده است: ۱. مناسبات انسان و خود ۲. مناسبات انسان و دیگران ۳. مناسبات انسان و سایر پدیده‌ها</p>	<p>مقابل بـ همکری مذهبی</p>	<p>نهامی (۰/۸۳۱)</p>
<p>روایی محتوى براساس نظر کارشناسان مذهبی</p>	<p>آلفا = ۰/۸۷</p>	<p>اسپیرمن من = ۰/۹۱</p>	<p>تصنیف = ۰/۷۱</p>	<p>تفق = ۰/۷۱</p>	<p>بُوکو = ۰/۷۸</p>	<p>-</p>	<p>سنیش دینداری بـ ازان</p>	<p>بنک خوار (۰/۸۳۱)</p>
<p>روایی سازه از طریق مقایسه دانش آموزان دارس مذهبی و عادی و از طریق تحلیل عاملی</p>	<p>آلفا = ۰/۹۵</p>	<p>اسپیرمن من = ۰/۹۵</p>	<p>تصنیف = ۰/۷۰</p>	<p>تفق = ۰/۷۰</p>	<p>بُوکو = ۰/۷۰</p>	<p>تدوین گویه‌ها با توجه به هفت عامل: توحید، نبوت، معاد، عدل، امامت، اخلاق و احکام</p>	<p>آزمون بـ اوز دینی</p>	<p>معتقد ازبانی (۱/۸۳۱)</p>

مانی نظری

پیش از اقدام برای طراحی و ساخت پرسشنامه‌ای برای سنجش ایمان، به یک سؤال اساسی باید جواب داده شود و آن این است که ویژگی‌های کلیدی ایمان را چه چیزی تشکیل می‌دهد؟ بدیهی است که تدوین گویه‌هایی که قابلیت سنجش ایمان را داشته باشند، متأخر از پاسخ به پرسش فوق است و هدف اساسی این مقاله نیز پاسخ به این سؤال است و نیز ارائه مقیاسی برای سنجش ایمان بر همین مبنایست.

نگارندگان با توجه به مطالعات پیشین و مروری که بر آیات و روایات و نظرات علمای داشته‌اند، به این نتیجه رسیده‌اند که مفهوم اخبات و تذلل را می‌توان به عنوان جوهره ایمان در افراد در نظر گرفت و سپس تجلی آن را در ابعاد مختلف، به صورت گویه‌هایی برای سنجش ایمان در آورد. به مفهوم اخبات در سه آیه از قرآن کریم اشاره شده که عبارتند از:

* کسانی که ایمان آوردن و کارهای شایسته انجام دادند و در برابر پروردگارشان خضوع و خشوع کردند، آن‌ها اهل بهشتند و جاودانه در آن خواهند ماند!^(۴)

* برای هر امتی قربانگاهی قرار دادیم، تا نام خدا را (به هنگام فربانی) بر چهارپایانی که به آنان روزی داده‌ایم ببرند، و خدای شما معبد واحدی است در برابر (فرمان) او تسليم شوید و بشرط ده متواضعان و تسليم‌شوندگان را.^(۵)

* و (نیز) هدف این بود که آگاهان بدانند این حقی است از سوی پروردگارت، و در نتیجه به آن ایمان بیاورند، و دل‌هایشان در برابر آن خاضع گردد و خداوند کسانی را که ایمان آوردن، به سوی صراط مستقیم هدایت می‌کند.^(۶)

در ادامه، به تبیین معنا و مفهوم اخبات و علت انتخاب مفهوم اخبات به عنوان جوهره اصلی برای سنجش ایمان می‌پردازیم و سپس جلوه‌های مختلف اخبات را در انسان بررسی خواهیم کرد:

معنا و مفهوم اخبات

در لغت به زمین فراغ و پست، «خَبَّت» گفته می‌شود. (معلوم یسوعی، ۱۹۹۲) خبت به

معنای «المطمئن من الارض» هم آمده؛ یعنی زمین آرام و مطمئن. در بعضی کتاب‌ها، آن را به زمین‌های فراغ و دشت‌های گسترده معنا کرده‌اند. «الخیت» به معنای چیزهای پست و فروماهیه هم می‌آید. «اختَّ» با «الى» و «لام» متعددی می‌شود و در قرآن با هر دو آمده است:

* «كسانی که ایمان آوردن و کارهای شایسته انجام دادند و در برابر پروردگارشان

خضوع و خشوع کردند، آنها اهل بهشتند و جاودانه در آن خواهند ماند.»

* «و (نیز) هدف این بود که آگاهان بدانند این حقی است از سوی پروردگارت، و در نتیجه به آن ایمان بیاورند، و دل‌هایشان در برابر آن خاضع گردد و خداوند کسانی را که ایمان آوردن، به سوی صراط مستقیم هدایت می‌کند.»

«اختَّ» با «الى» معنای تواضع و خشوع و هبوط و ذلت را دارد و با «لام» معنای لینت و نرمش و پذیرش را دارد. وقتی گفته می‌شود: «اختَّ الى ربِّهِمْ» منظور آن تواضع و پستی و ذلتی است که فرد در برابر حق پیدا می‌کند. پس به‌طور خلاصه، اخبات در قرآن به معنای احساس ذلت، خشوع، خاکساری و نیازمندی نسبت به خداوند است. (صفایی حائری، ۱۳۸۵: ۴۸؛ و جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۳۲۴)

اخبات، معیار سنجش ایمان

در معارف اسلامی ریشه همه صفات بد و رذائل در انسان، استکبار بر خدای متعال است و در نقطه مقابل آن، تذلل و خضوع و خشوع و انکسار در مقابل خدای متعال ریشه تمام صفات پسندیده است. رسالت اصلی انبیای الهی بیرون آوردن انسان از استکبار و خودپسندی و رساندن وی به خضوع و خشوع و تذلل و اخبات نسبت به خداوند متعال است. (میرباقری، ۱۳۹۰)

* و من هر زمان آن‌ها را دعوت کردم که (ایمان بیاورند و) تو آن‌ها را بیامرzi،

انگستان خویش را در گوش‌هایشان قرار داده و لباس‌هایشان را بر خود پیچیدند،

و در مخالفت اصرار ورزیدند و به‌شدت استکبار کردند.^(۷)

غایت خلقت انسان نیل به مقام عبودیت و تذلل و خشوع و انکسار و اخبات و

استکانت در مقابل خدای متعال است و همه مسیر پر ابتلای انسان در عالم دنیا به گونه‌ای طراحی شده که بستر پرورش انسان و بستر رسیدن انسان به مقام تواضع و تذلل و خشوع و افتخار در مقابل خدای متعال و بیرون آمدن او از استکبار باشد. (همان، ۱۳۹۰) امیرالمؤمنین (علیه السلام) در خطبه فاسعه اشاره می‌کند که اساساً همه ابتلائات در این دنیا برای تحقق همین تذلل و تواضع و اخبات است و اصلاً همه جریانات عالم و ابتلائات اجتماعی بشر هم برای همین است که صفات محبوبین و متنبلین و متواضعین از صفات مستکبرین جدا شود. جریان اخبات و تذلل در عالم به امامت و رهبری و ولایت و سرپرستی انبیاست و رهبری جریان استکبار را نیز، شیطان که خودش اولین مستکبر بود، بر عهده دارد. (فیض الاسلام، ۱۳۸۷)

هر خصوصیتی که در انسان شکل می‌گیرد، چه در روحش، چه در اعتقاداتش و چه در عملش، از دو حال خارج نیست؛ یا ناشی از تعزز و استکبار نسبت به خداوند است و یا ناشی از تذلل و اخبات و احساس انکسار نسبت به عظمت و کبایی حضرت حق می‌باشد. بر این اساس، صفات حمیده انسانی هم آن صفاتی هستند که بر محور تذلل در مقابل خدای متعال شکل می‌گیرند و رذائل اخلاقی هم چیزی جز استکبار بر خداوند متعال نیستند. به هر میزانی که انسان نسبت به خداوند تذلل نداشته باشد، چیزهایی دیگری غیر از عظمت خداوند در نظرش عظیم جلوه می‌کنند و لذا تعلق به آن‌ها پیدا می‌کند و این منشأ اصلی بروز رذائل اخلاقی است. (میرباقری، ۱۳۹۰)

از اینجا معلوم می‌شود که معیار خوب و یا بد بودن اوصاف نفسانی و رفتارها، میزان اخبات و تذلل موجود در آن‌هاست و نه صرفاً ظاهر آن‌ها. لذا شاید صفتی در ظاهر، حمیده باشد اما در باطن و در وقتی که آن را با محک تذلل می‌سنجمیم، جزء رذائل اخلاقی به حساب آید. پس هر تواضعی، فضیلت اخلاقی نیست و هر جود و بخششی هم جزء صفات حمیده نیست.

برای مثال اگر متواضع بودن، ناشی از احساس ذلت و اخبات و انکسار نسبت به خداوند باشد، انسان به خودش اجازه نمی‌دهد که در محضر خدا با مخلوقاتش با تکبر رفتار کند،

اما همین تواضع ممکن است در فرد دیگر، ناشی از عوامل ارشی باشد؛ یعنی متنانت و تواضع جزء خلق و خوی و راثتی و سرشت وی باشد و احساس ذلت در برابر خداوند در ایجاد این احساس نقشی نداشته باشد. حالت دیگر این است که تواضع فرد به خاطر این باشد که مردم وی را متواضع بدانند. چنین تواضعی نیز هرچند در ظاهر یک فضیلت اخلاقی است، اما در باطن، نوعی ریاکاری و رذیله اخلاقی است. (نراقی، ۱۳۶۲: ۱۷۳)

معیار قرار دادنِ تذلل و اخبات برای سنجش اخلاقی بودن اعمال و صفات، معیار بسیار مهمی است و ریشه بسیاری از کج فهمی‌ها را از بین می‌برد. آیا تواضع و جود و بخشش یک فرد ملحد، فضیلتی اخلاقی است؟ آیا صداقت و راستگوی یک فرد بی دین، یک فضیلت اخلاقی حساب می‌شود؟

این‌ها سؤالاتی است که پاسخ به آن‌ها قبل از اینکه معیاری برای فضائل اخلاقی پیدا نکنیم، دشوار و بعضاً چالش‌برانگیز خواهد بود (برای تفصیل بیشتر ر.ک. مصباح، ۱۳۸۸) و به نظر نگارندگان، پاسخ به چنین سؤالاتی با محک «اخبات»، واضح و روشن خواهد بود، ولو اینکه شاید پذیرش آن، در ظاهر ثقيل به نظر برسد.

نکته دیگری که در رابطه با اخبات می‌توان مطرح کرد، این است که قرآن کریم در آیات متعدد، اصناف و اقسام مختلفی از مردم را معرفی می‌کند، اما همگی آن‌ها را نزدیک (ونه واصل) به رحمت خودش می‌داند. اما وقتی درباره گروه مختبین صحبت می‌نماید، آن‌ها را واصل به رحمت خودش می‌داند، یعنی مقام اخبات، مقام رسیدن به رحمت حق است و شرط وصال و رسیدن به رحمت حق است، اما سایر مقامات، نزدیک به رحمت حق هستند.^(۸) برای نمونه:

* «و او را با بیم و امید بخوانید. (بیم از مسئولیت‌ها، و امید به رحمتش. و نیکی کنید)

زیرا رحمت خدا به نیکوکاران نزدیک است.»^(۹)

نیکوکار (محسن) در اصطلاح قرآن به کسی گفته می‌شود که خوب عمل می‌کند؛ هم کارِ خوب می‌کند و هم کارِ خوب را با روش خوب و زیبایی انجام می‌دهد. خداوندی که رحمتش را واسعه معرفی می‌کند، آن را به محسینین نزدیک و نه واصل می‌داند و این

بدین معناست که حتی با رحمت واسعه حق و رحمتی که به ما نزدیک است هم - مایی که در مرتبه احسان هستیم که بالاتر از مرحله اسلام و ایمان و تقواست^(۱۰) - می‌توانیم محروم بمانیم. (صفایی حائری، ۱۳۸۵: ۱۲-۱۳) اما در مقابل، وقتی درباره مخربین صحبت می‌کند، به آن‌ها بشارت به وصال رحمت می‌دهد^(۱۱) و نه نزدیکی رحمت:

* «و خدای شما معبد واحدی است، در برابر (فرمان) او تسليم شوید و بشارت ده متواضعان و تسليم‌شوندگان را».^(۱۲)

جلوه‌های اخبات

در قسمت‌های قبل در مورد مفهوم اخبات و علت انتخاب مفهوم اخبات به عنوان زیربنایی برای سنجش ایمان، بحث شد. در این بخش قصد داریم به این بحث پردازیم که اخبات در چه مسائلی متجلی می‌شود تا سپس براساس این شاخص‌ها بتوانیم گوییه‌هایی برای سنجش ایمان تدوین کنیم. نگارندگان این سطور، برای تهییه پرسشنامه‌ای برای سنجش ایمان، تجلی اخبات و تذلل را در پنج حیطه مختلف در نظر گرفته‌اند:

۱. تجلی تذلل در انجام طاعات و مناسک (واجبات و مستحبات) و اجتناب از معاصی: به نظر می‌رسد احساس تذلل و اخبات در اولین چیزی که خودش را نشان می‌دهد، اتیان و انجام واجبات و مناسک و دوری از محرمات است. تذلل در این حیطه به دو صورت مورد سؤال قرار می‌گیرد: در برخی سنجه‌ها، نفس انجام مناسک و دوری از گناهان مطرح است و لذا بر همین مبنای در بین سؤالات پرسشنامه، سؤالاتی وجود دارد که اصل انجام مناسک (یعنی اعمال واجب و مستحب) را می‌سنجد، زیرا ممکن است انجام دادن مناسک نشانه معتبری از تذلل نباشد، اما قطعاً انجام ندادن آن‌ها نشان از فقدان تذلل و اخبات نسبت به خداوند متعال دارد. در برخی دیگر از سنجه‌ها، فراتر از انجام واجبات و پرهیز از محرمات از انگیزه فرد برای انجام مناسک سؤال می‌شود تا کیفیت عمل نیز مشخص گردد و مرتبه بالاتری از تذلل سنجش گردد. مثلاً سؤال ۴۳: "من چون اموال و مایملک خودم

را متعلق به خداوند می‌دانم، در نتیجه، بخشندگی و سخاوت برایم راحت است" و یا سؤال ۵۵: "سعی می‌کنم دقیقاً بر حرف زدنم کنترل داشته باشم تا حرفی که گناه است از من صادر نشود"، از این نوع هستند.

۲. تجلی تذلل در صفات نفسانی: علاوه بر آنکه احساس تذلل در اصلِ انجام دادنِ مناسک و در کیفیت آن‌ها تأثیرگذار است، در طول زمان هم می‌تواند موجب ایجاد برخی اوصاف نفسانی ثابت شود. احساس تذلل در انجام مناسک و در محدوده انجام مناسک مطرح است، لیکن تجلی تذلل در صفات نفسانی در بُعد زمان مطرح است و لذا حالتِ بادوام‌تر تذلل را نشان می‌دهد. در این مرحله، به میزانی که احساس خضوع، اخبات، انکسار و ذلت نسبت به خداوند در وجود انسان نهادینه شده باشد، فرد از ایمان بالاتری برخوردار است. نمونه‌هایی از تجلی اخبات در اوصاف نفسانی را می‌توان در سؤال ۴۶: "با مردم با تواضع رفتار می‌کنم، زیرا خودم را در محضر خداوند می‌بینم و این امر، احساس تکبر و غرورم را می‌شکند" یا سؤال ۱۸: "در کارهایم به خداوند توکل دارم؛ یعنی علی‌رغم اینکه در کارهایم تلاش می‌کنم، اما این احساس را هم دارم که اگر خداوند نخواهد، آن کار به سرانجام نخواهد رسید"، ملاحظه کرد.

۳. تجلی تذلل در ابتلاهای اتفاقاتی: منظور از ابتلاهای اتفاقاتی، مسائل و مشکلات و حتی امکانات و نعمت‌هایی است که بر انسان وارد می‌شود. به‌نظر می‌رسد یکی از مواردی که نشان از میزان تذلل و اخبات افراد در ابتلائات دارد، واکنشی است که افراد نسبت به اتفاقاتی که از نظر آن‌ها به اتفاقات خوشایند یا ناخوشایند تفسیر می‌شود، نشان می‌دهند. از منظر اعتقادات دینی، تمام ابتلائات و اتفاقاتی که برای فرد حادث می‌شود، بر مبنای حکمت خداوندی تنظیم شده است که موجب هوشیار شدن فرد نسبت به نقاط ضعف خود و هموار نمودن مسیر رشد و تعالی او می‌گردد. تذلل در ابتلاهای اتفاقاتی را می‌توان نزدیک به مفاهیم رضا و تسليم دانست. (صبح، ۱۳۸۸) نمونه‌ای از سؤالات این خرده‌مقیاس عبارتند از سؤال

۵۰: "در طی سه ماه گذشته در مشکلاتی و سختی‌هایی که برایم پیش آمد، این احساس و توجه را داشتم که هر پیشامدی، از طرف خداوند و به مصلحت من است" و سؤال ۵۱: "در سه ماه گذشته در هر روز حداقل یک بار از خداوند نسبت به نعمت‌هایش شکرگزاری کرده‌ام".

۴. تجلی تذلل در دوری از هواها و خواست‌ها و مشتهدیات نفسانی: این نوع تذلل، سطح بالاتری از تذلل و اخبات را نشان می‌دهد. نگارندگان براساس مطالعه روایات به این نتیجه رسیده‌اند که احساس تذلل و خضوع و اخبات نسبت به خداوند نه تنها در انجام مناسک و دوری از محرمات و اوصاف نفسانی و ابتلایها تجلی می‌کند، بلکه گاهی در رفتارهایی که کاملاً مباح هستند نیز خودش را نشان می‌دهد. مثلاً خواب زیاد یا خوردن برخی از خوراکی‌ها که انسان تمایل زیاد به خوردن آن‌ها دارد، کارهای حرامی نیستند، اما گاهی در سیره معصومین و اولیای خدا ملاحظه می‌شود که از انجام آن‌ها امتناع می‌کردند و علت آن را هم تواضع (یا همان اخبات) نسبت به خداوند ذکر می‌نمودند.^(۱۲)

حقیقتِ اخبات، درکی از ذلت باطنی انسان نسبت به خداوند است و این ذلت، انکسار، فروتنی، تواضع، لینت و رحمت می‌آورد. تواضع، در اكل و شرب و اقتصاد و در مأکل و ملبس می‌آورد. همان‌طور که امیرالمؤمنین در مورد متقین می‌فرمودند: «مَنْظُفُهُمُ الصَّوَابُ وَ مَلْبُسُهُمُ الْأَقْتِصَادُ وَ مَشْيِهُمُ التَّوَاضُعُ». (صفایی حائری، ۱۳۸۵: ۷۷) در اینجا امیرالمؤمنین (علیه السلام)، اثر تواضع را حتی در لباس پوشیدن و سخن گفتن متقین نیز می‌داند که تأییدی بر مطالب قبلی است. نمونه‌ای از سوالات این خردمندی‌مقیاس عبارتند از سؤال ۲۴: "آدم پرخوری هستم" و سؤال ۵۴: "زیاد می‌خوابم".

۵. تجلی تذلل در باورهای دینی: اگرچه باورهای دینی و شناخت‌هایی که صرفاً حیطه عقل را درگیر می‌کنند، ظاهراً نسبت وثیقی با تذلل ندارند، اما به نظر نگارندگان این سطور، برخی از باورهای دینی، به واسطه آنکه انسان به ظاهر قادر نیست عمق فلسفه و علت وجودی آن‌ها را ادراک نماید، اعتقاد به آن‌ها می‌تواند نشانه‌ای از

روش

الف) روش تحقیق برای تدوین الگوی نظری این پژوهش: طرح تحقیق در این پژوهش جهت تدوین الگوی نظری اخبات برای سنجش ایمان، از نوع «تفسیری - درایی»^(۱۵) می‌باشد. روش پژوهش نیز در مورد اطلاعات قرآنی، استفاده از کتب تفسیری و در مورد اطلاعات حدیثی، استفاده از روش ابداعی پسندیده (۱۳۸۶) می‌باشد. پسندیده در پژوهشی تحت عنوان «درآمدی بر روش‌شناسی فهم معارف روان‌شناختی از احادیث» به ارائه الگویی روش‌شناختی برای استنباط‌های روان‌شناختی از احادیث پرداخته است که روش پژوهش در روایات در تحقیق حاضر، مستند به این نوع روش تحقیق می‌باشد.

تذلل و تسلیم در برابر خداوند باشند. شاید گزاره‌ای مثل «به روز قیامت کاملاً اعتقاد دارم» ارتباط زیادی با میزانِ اخباتِ افراد نداشته باشد، اما برخی دیگر از گزاره‌های اعتقادی مثل سؤال ۶ این پرسشنامه: «ایجاد محدودیت یا نابرابری برای زنان در مسائلی مثل حجاب، پوشش، ارت، دیه و... را از احکام مترقب اسلام می‌دانم که صلاح بشر در آن است؛ هرچند ممکن است حکمت آن را ندانم» می‌توانند شاخص خوبی از میزان تسلیم و خضوع افراد نسبت به خداوند باشند.

شاید برخی آیات قرآنی مثل آیه شریفه زیر نیز تأییدکننده این نظر باشد:

* «به پروردگارت سوگند که آن‌ها مؤمن نخواهند بود، مگر اینکه در اختلافات خود، تو را به داوری طلبند و سپس از داوری تو، در دل خود احساس ناراحتی نکنند و کاملاً تسلیم باشند». ^(۱۴)

نمونه‌ای از سؤالات این خردۀ مقیاس عبارتند از سؤال ۶: «ایجاد محدودیت یا نابرابری برای زنان در مسائلی مثل حجاب، پوشش، ارت، دیه و... را از احکام مترقب اسلام می‌دانم که صلاح بشر در آن است؛ هرچند ممکن است حکمت آن را ندانم» و سؤال ۴۹: «تمام احکام اسلام را به مصلحت بشر می‌دانم و حتی اگر حکمت آن‌ها برایم روشن نشده باشد، آن‌ها را کاملاً می‌پذیرم».

روش‌شناسی مذکور، جهت تبیین روش تحلیل و تبیین گزاره‌های حدیثی است. در این روش، مؤلفه‌های گزاره، تعیین شده و برای تبیین رابطه میان آن‌ها، از دو روش استفاده می‌شود که یکی مبتنی بر شناخت ویژگی مؤلفه‌هاست و دیگری مبتنی بر پژوهش معکوس. این روش تحلیل و تبیین، محقق را به لایه‌های معنایی عمیق‌تری از روایات می‌رساند و امکان طرح ایده‌ها و نظریه‌های مختلف را فراهم می‌سازد. (همان، ۱۳۸۶) تذکر این مطلب نیز خالی از لطف نیست که روش تحقیق دیگری که برای موضوع‌هایی از قبیل موضوع این پژوهش ممکن است مطرح باشد، روش تحلیل محتوای کیفی است؛ (محمدی مهر، ۱۳۸۹) اما به دو دلیل این روش به عنوان روش تحقیق در پژوهش حاضر ذکر نشده است:

دلیل اول اینکه اصولاً پارادایمی که پژوهش حاضر براساس آن شکل گرفته است، با پارادایمی که پژوهش‌های متداول روان‌شناسی - حتی از نوع تحلیل محتوای کیفی - براساس آن شکل گرفته‌اند، بسیار متفاوت است. در پارادایم حاضر روان‌شناسی هیچ متن مکتوبی نمی‌تواند به عنوان "منبعی" جهت تحلیل محتوا و سپس "ارائه یک مدل" مورد استفاده قرار بگیرد؛ زیرا نهایت کاری را که می‌توان در تحلیل محتوا انجام داد، "توصیفی" کمی یا کیفی از محتوای یک مرجع مکتوب یا دیداری یا شنیداری یا ... است و روان‌شناسی حاضر، به هیچ وجه هیچ متنی را دارای صلاحیت برای ارائه یک «مدل» نمی‌داند.

دلیل دوم این است که اصولاً روش‌شناسی باید در مورد موضوع تحقیقی ما یک "روش" ارائه دهد و صرف تشابه با محتوای موضوع، جهت استفاده از آن روش کافی نیست. در این پژوهش نیز، استفاده از تحلیل محتوای کیفی هیچ "روش" و "فرآیندی" را به ما جهت بررسی و استخراج یک "مدل" از یک "متن مقدس" ارائه نمی‌دهد، زیرا متون مقدس ظرافت‌ها و اصول و روش‌های تحقیق خاص خودشان را می‌طلبند که این مسائل در روش تحلیل محتوای کیفی ملحوظ نیست.

ب) جامعه و نمونه آماری: جامعه آماری این پژوهش برای تعیین پایایی و روایی،

دانشجویان مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد دانشگاه شیراز و دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج در سال تحصیلی ۸۸-۸۹ و ۹۰-۹۱ و طلاب حوزه علمیه یزد و یاسوج در سال تحصیلی ۸۸-۸۹ بود. نمونه آماری نیز ۱۵۶ نفر از دانشجویان و طلاب دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه فوق شامل ۴۵ نفر از دانشگاه شیراز، هشتاد نفر از دانشگاه یاسوج، هفده نفر از حوزه علمیه یزد و چهارده نفر از حوزه علمیه یاسوج می‌شوند.

ج) مراحل اجرا: مراحل اجرای این تحقیق شامل موارد زیر بود:

۱. مطالعه پیشینه و ادبیات تحقیق و منابع دینی و فیش‌برداری: ابتدا مطالعه‌ای درخصوص منابع مربوط که تاکنون در حوزه سنجش دینداری صورت گرفته است و به خصوص پرسشنامه‌هایی که در ایران ساخته شده‌اند، صورت گرفت. سپس برای رسیدن به یک الگوی نظری سنجش ایمان، احادیث و آیات قرآن و برخی کتب که در مورد مراتب ایمان نوشته شده‌اند، مطالعه گردید. (برای نمونه رک حسینی طهرانی، ۱۴۱۸ و صمدی آملی، ۱۳۸۱) یکی از منابع مهم مطالعه در این مرحله، کتاب میزان‌الحكمه بوده است که دایرة المعارفی از احادیث شیعه می‌باشد.

۲. تدوین الگوی نظری: از مجموع مطالعاتی که در منابع دست‌اول دینی و در کتب علمی صورت گرفته بود، چند الگوی نظری در ذهن نگارندگان شکل گرفت که پس از تأملات و مباحثات فراوان، الگوی نظری‌ای که در مقدمه معرفی شد، انتخاب گردید.

۳. مراجعه مجدد به منابع دینی برای بررسی مقوله‌های الگوی نظری، و تبدیل این مقوله‌ها به گویه‌ها: در این مرحله براساس الگوی نظری انتخاب شده، به روایات کتاب میزان‌الحكمه مراجعه گردید و مقوله‌های مختلف آن، از روایات استخراج گردید. در مرحله نخست با رجوع به روایاتی که در کتاب میزان‌الحكمه مرتبط با این موضوع بود، ۱۳۸ گویه (در مقیاس لیکرت پنج تایی) و پس از مشورت با برخی از اساتید آشنا با مسائل اسلامی، از مجموع ۱۳۸ گویه، ۵۶ گویه به عنوان سؤالات پرسشنامه برگزیده شدند.

۴. اجرای پرسشنامه ۵۶ سؤالی بر روی نمونه دانشجویان و طلاب: در این مرحله، سؤالات

پرسشنامه بر روی دانشجویان گروههای نمونه از دانشگاه شیراز و دانشگاه آزاد واحد یاسوج و نیز طلاب حوزه علمیه یزد و شیراز اجرا گردید. سپس دادههای خام در نرمافزار spss وارد و نتایج تحلیل شدند.

نتایج

الف) پایایی پرسشنامه

تعیین پایایی این پرسشنامه به سه روش تنصیفی، ثبات درونی و دوباره‌سنجی انجام گرفت و برای این منظور از فرمول‌های همبستگی و آلفای کرونباخ استفاده گردید.

روش تنصیفی: به منظور تعیین اعتبار تنصیفی پرسشنامه، سؤالات پرسشنامه به دو قسمت زوج و فرد تقسیم و نمره آزمودنی‌ها در هر قسمت محاسبه گردید. سپس ضریب همبستگی بین دو قسمت محاسبه گردید. این ضریب برای کل مقیاس ۰/۸۷ بود.

ثبات درونی: جهت سنجش ثبات درونی پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. براساس نتیجه حاصل شده، ضریب آلفای پرسشنامه ۰/۹۳۲ به دست آمد که رضایت‌بخش می‌باشد.

بعد از محاسبه پایایی اولیه، سؤالات بار دیگر مورد بررسی قرار گرفت و چهار سؤال با معیارهای مشخص که در ادامه خواهد آمد، نامناسب تشخیص داده شد و از مقیاس حذف گردیدند. محتوای سؤالات ۲۷ و ۲۹ و ۴۱ و ۴ نیز بازنویسی شدند. پایایی کل مقیاس بعد از حذف چهار سؤال نامناسب ۰/۹۳۷، از ۵۴ و ۴۸ و ۲۸ و ۲۴ به ۰/۹۳۲ افزایش پیدا کرد. در این تحقیق برای تصمیم‌گیری در مورد مناسب بودن یا نامناسب بودن یک سؤال، دو ملاک مدنظر بوده است:

۱. همبستگی سؤال با نمره کل: گویه‌هایی که همبستگی کمتر از ۰/۲ با نمره کل داشتند یا حذف شدند و یا بازنویسی شدند. همبستگی، میانگین و انحراف معیار تمام گویه‌های پرسشنامه در جدول ۴ نشان داده شده است. لازم است ذکر شود که نه گویه‌ای را که در جدول ۴ با ستاره مشخص شده‌اند و همبستگی آن‌ها با نمره کل بالاتر از ۰/۶ است،

۹ سؤال با نمره کل، ۰/۹۴ می باشد.

۲. انحراف استاندارد گزینه های هر سؤال: علاوه بر میزان همبستگی هر سؤال با نمره کل - که شاخصی از مناسب یا نامناسب بودن سؤال برای یک پرسشنامه است - انحراف استاندارد یک سؤال می تواند تعیین کننده باشد، زیرا در تفسیر ضرایب همبستگی باید توجه داشت که چنانچه پراکندگی (واریانس) یکی از متغیرها کم باشد، ضریب همبستگی به طور کاذبی کاهش خواهد یافت و بر عکس؛ بنابراین، در ساخت پرسشنامه هایی همچون سنجش دینداری و ایمان که بیشتر معیار مدار هستند تا هنجار مدار، باید این نکته لحاظ گردد. برای نمونه سؤالات ۷ و ۱۶ پرسشنامه که به ترتیب در مورد خواندن نماز شب و داشتن حالت بکاء در نماز می باشد، با نمره کل پرسشنامه همبستگی ۰/۳۸ و ۰/۲۵ را نشان می دهد. با توجه به انحراف استاندارد این دو سؤال که به ترتیب ۱/۱۱ و ۱/۱۰ و کمتر از انحراف استاندارد بسیاری از سؤالات است، می توان میزان همبستگی واقعی آنان با نمره کل را بیشتر برآورد کرد.

دوباره سنجی: برای تعیین پایایی دوباره سنجی مقیاس سنجش ایمان، تعداد ۳۹ نفر شامل دانشجویان دانشگاه شیراز ($n=22$) و طلاب حوزه علمیه یزد ($n=17$) در آزمون بار اول و در فاصله دو هفته، مجدداً در آزمون بار دوم مشارکت نمودند. ضریب پایایی که از طریق میزان همبستگی بین دو بار اجرای این مقیاس به دست آمد، $0/97$ بود که در سطح $p<0.001$ معنی دار بود. همچنین جهت بررسی نتایج و مقایسه میانگین دوبار اجرای مختلف، از آزمون t وابسته استفاده شد. جدول ۳ این نتایج را به طور خلاصه بیان می کند. همان طور که در این جدول ملاحظه می شود، نتایج آزمون نوبت اول و دوم بسیار به هم نزدیک بوده و آزمون آماری، تفاوت معنی داری را بین دوبار اجرای مقیاس سنجش ایمان، نشان نمی دهد.

جدول شماره ۳) آزمون t وابسته جهت بررسی پایایی مقیاس سنجش ایمان با استفاده از روش بازآزمایی

d	ارزش t به دست آمده	درجه آزادی	انحراف معیار	میانگین	تعداد افراد	آزمون نوبت اول	آزمون نوبت دوم	مقیاس سنجش ایمان
۱/۸۷۰	۰/۱۸۹	۲۸	۶/۳۲	۰/۲۰۶	۳۹	۰/۳۸۰	۰/۳۸۰	۰/۰۰۲ P=

ب) روایی پرسشنامه

برای بررسی روایی سازه پرسشنامه، از مقایسه بین نمرات کل طلاب و نمرات کل دانشجویان استفاده گردید. چنانچه نمرات کل طلاب به طور معنی داری از دانشجویان بالاتر باشد، می توان آن را دلیل بر روایی سازه پرسشنامه دانست؛ هر چند عکس آن ممکن است صادق نباشد. میانگین و انحراف استاندارد نمرات کل طلاب و دانشجویان در مقیاس سنجش ایمان در جدول شماره ۵ ملاحظه می شود. تفاوت بین دو گروه در سطح $P=0.002$ معنی دار است که نشانگر روایی سازه این مقیاس است.

جدول شماره ۴: میانگین، انحراف استاندارد و همبستگی هر گویه با نمره کل

نمره کل	میانگین	انحراف استاندارد	نمبر	نمره کل	میانگین	انحراف استاندارد	نمبر	نمره کل	میانگین	انحراف استاندارد	نمبر
Q1*	3.0577	1.25590	610.	Q26	2.8910	1.17267	442.	Q51*	4.1795	1.03167	604.
Q2	3.7628	1.17012	545.	Q27	4.5449	85265.	201.	* Q52	4.1667	1.06458	653.
Q3	4.5256	99319.	459.	Q28	3.0577	1.09096	117.	* Q53	3.8782	1.09157	699.
Q4	3.4487	1.48669	439.	Q29	4.2372	98447.	263.	Q54	3.3910	1.09293	086.
Q5	3.4038	1.08228	368.	Q30	3.9936	1.07461	513.	Q55	3.6346	93730.	519.
Q6	3.7244	1.41227	485.	Q31	4.1923	1.04181	489.	* Q56	3.1987	1.18278	718.
Q7	1.8333	1.11201	384.	Q32	3.7756	1.12206	387.				
Q8	3.4936	1.58011	424.	Q33	3.5833	1.03462	345.				
Q9	3.6474	1.12338	253.	Q34	3.3974	1.12267	372.				
Q10	3.1987	1.17731	504.	Q35	3.6154	1.27740	575.				
Q11	3.0577	1.52924	581.	Q36	4.3205	95706.	411.				
Q12	2.7756	1.28803	590.	* Q37	3.3013	1.05598	600.				
Q13	2.7051	1.28122	506.	Q38	3.4615	1.12671	585.				
Q14	2.8462	1.42853	533.	Q39	4.2244	99401.	442.				
Q15	3.1154	1.25447	514.	* Q40	3.8013	1.06813	755.				
Q16	2.1923	1.10199	258.	Q41	3.8910	1.29801	127.				
Q17	2.5641	1.04838	380.	Q42	4.0577	87430.	066.				
Q18	4.5000	82305.	419.	Q43	3.6987	1.09792	506.				
Q19	4.2372	1.21874	524.	Q44	4.0064	1.09837	411.				
Q20	3.8590	91192.	390.	Q45	3.6474	99550.	257.				
Q21	4.0064	1.05033	172.	Q46	3.8462	1.07855	489.				
Q22 *	3.6218	1.20399	668.	Q47	4.0705	82001.	180.				
Q23	3.4936	85381.	299.	Q48	3.9295	97128.	195.				
Q24	3.7051	1.15963	082.-	* Q49	4.1410	1.10394	729.				
Q25	3.7756	1.30791	393.	Q50	4.0833	93642.	527.				

جدول ۵: آزمون تی مستقل برای تفاوت بین میانگین‌های نمرات طلاب و دانشجویان

	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	t	درجه آزادی	معنی داری (یک طرفه)
طلاب	۳۱	۲۱۷/۶۱۲۹	۲۰/۶۸۷۶۴	۳/۰۲۲	۶۷/۲۵	۰/۰۰۲
دانشجویان	۹۶	۲۰۳/۵۳۱۰	۲۷/۵۵۵۳۰			

نتیجه‌گیری

هدف از تحقیق حاضر، ساخت و اعتباریابی پرسشنامه سنجش ایمان بوده است. این پرسشنامه به جهت چند خصوصیت از جمله مبنای نظری جدید و متقن، عینی بودن و پایایی زیاد، می‌تواند در ایران مورد استفاده قرار گیرد و مبنای نظری آن نیز می‌تواند الگویی برای ساخت پرسشنامه‌های دیگر واقع شود.

محدودیت‌های پژوهش: محدودیت‌های پژوهش حاضر را می‌توان در دو مورد زیر خلاصه نمود:

۱. به دلیل حجم کم، نمونه نمی‌تواند معرف مناسبی برای جامعه باشد و تعمیم‌پذیری آن محدود به جامعه حوزه‌ی و دانشگاهی می‌باشد.
۲. جا دارد نسبت به مطالعه روایات و آیات قرآن، مطالعه کامل‌تر و جامع‌تری صورت گیرد.

همچنین با توجه به محدودیت‌های فوق، پیشنهادهای زیر برای کارهای مشابه در این حیطه ارائه می‌گردد:

۱. بهتر است برای تدوین سؤالاتی که مشخصه بهتری از دینداری باشند، مطالعات موردي و کيفي نيز صورت پذيرد.
۲. لزوم تبع و تحقیق جامع و کامل در روایات و آیات قرآن کاملاً احساس می‌شود. به نظر می‌رسد که رسیدن به یک الگوی نظری جامع و منسجم نیاز به پژوهش‌های بيشتری در منابع دينی دارد که بهتر است محققان در آينده به آن اهتمام داشته باشند.

۳. به جهت اهمیت و کارایی زیادی که امروزه سنجش میزان ایمان در تحقیقات روان‌شناسی پیدا کرده است، پیشنهاد می‌شود پایایی و روایی پرسشنامه حاضر و فرم کوتاه آن در نمونه‌هایی با حجم زیاد مورد بررسی قرار گیرد و مقادیر هنجاری برای آن استخراج گردد.

پی‌نوشت

۱. حاسبوا أَنفُسُكُمْ قَبْلَ أَن تُحاسبُوا وَ زِنُوهَا قَبْلَ أَن تُوزَّنُوا وَ تَجْهِزُوا لِلْعَرْضِ الْأَكْبَرِ (میزان الحكم، جلد ۳، حدیث شماره ۴۰۰۰)
۲. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ لَا تَنْتَظِرُنَفْسًٌ مَا قَدَّمْتُ لِغَدٍ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (حشر: ۱۸)
۳. بَلْ سَوَّلْتُ لَكُمْ أَنفُسُكُمْ (یوسف: ۱۸)
۴. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ أَخْبَتوَا إِلَى رَبِّهِمْ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (هود: ۲۳)
۵. وَ لَكُلُّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مِنْسَكًا لِيَذَكُّرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَهِ الْأَنْعَامِ فَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَ بَشَّرَ الْمُخْبِتِينَ (حج: ۳۴)
۶. وَ لِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتَخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَ إِنَّ اللَّهَ لَهُادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَى صِرَاطِ مُسْتَقِيمٍ (حج: ۵۴)
۷. وَ إِنِّي كُلُّمَا دَعَوْتُهُمْ لِتَغْفِرَ لَهُمْ جَعَلُوا أَصْبَاعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ وَ اسْتَعْشُوا ثِيَابَهُمْ وَ أَصْرُرُوا وَ اسْتَكْبَرُوا اسْتِكْبَارًا (نوح: ۷)
۸. برای تفصیل بیشتر رجوع کنید به کتاب اخبات، نوشته علی صفایی حائری، انتشارات لیلة القدر
۹. ادْعُوهُ خَوْفًا وَ طَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ (اعراف: ۵۶)
۱۰. به تعبیر قرآن، احسان یعنی تقوا به اضافه صبر (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۱۱): «مَنْ يَتَّقِ وَ يَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيغُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ»، (یوسف: ۹۰)
۱۱. بشارت گاهی به امکان، گاهی به قرب و گاهی به وصال یک مسئله است. لذا حدی از بشارت برای مؤمنین هم وجود دارد: «بشر المؤمنین». بشارت به دیگران، بشارت به اسلام، بشارت به ایمان، بشارت به تقوا، بشارت به بعثت و نظایر آن که در قرآن هست، بشارت به قرب هستند نه بشارت به وصل. «و بشر المختبین» بشارتی بالاتر است. (صفایی حائری، ۱۳۸۵، ص ۱۷)
۱۲. فَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَ بَشَّرَ الْمُخْبِتِينَ (حج: ۳۴)
۱۳. استاد آیت الله علی صفایی حائری (۱۳۸۵: ۵۹) در این باره می‌فرمایند: «اگر این معنا در تو آمد و این فروتنی در وجود تو نشست، دل می‌لرزد و این [دل منکسر و لرزان]، از «آثار اخبات» است. در این هنگام، این ذلت، در ذهن تو، در دل تو، در عمل تو، در اقوال تو، در علم تو، در لباس تو و در خوراک تو و ... اثر می‌گذارد و اینها شکل دیگری پیدا می‌کنند. اگر در تاریخ می‌شنویم که وقتی برای رسول الله فالوده‌ای آوردنده، ایشان آن را کنار زدند و نخوردند و فرمودند: «لَا أَشْرِبُهُ وَ لَا أَخْرِمُهُ وَ لَكِنْ أَتَوَاضَعُ لِلَّهِ»؛ تواضعًا لله نمی‌خورم [به خاطر تواضع نسبت به خدا نمی‌خورم]، ولی حرامش هم نمی‌کنم، و اگر می‌بینیم که اولیا خدا متواضعند و مشی ایشان چنین است، به خاطر دلی است که منکسر شده، به خاطر دلی است که مختب خدا شده»
۱۴. فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجاً مِمَّا قَضَيْتَ وَ

يُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا (نساء: ٦٥)

۱۵. در روش‌شناسی تحقیقات دینی، به روش برداشت از قرآن، اصطلاحاً «تفسیر» و به روش برداشت از روایات «درایة الحديث» گفته می‌شود (مدیرشانه چی، ۱۳۹۰)؛ لذا از آنجا که تحقیق حاضر به بررسی قرآن و روایات و تدوین‌الگوی سنجش ایمان از دیدگاه این دو منبع می‌پردازد، طرح تحقیق «تفسیری- درایی» نامیده شده است.

كتابنامه

الف) كتاب ها

- ۱. قرآن کریم
- ۱. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۷، مراحل اخلاق در قرآن، قم، نشر اسراء.
- ۲. حسینی طهرانی، سید محمد حسین، ۱۴۱۸ ه ق، رساله لب الباب در سیر و سلوک اولی الالباب، مشهد، انتشارات علامه طباطبائی.
- ۳. خدایاری فرد، محمد، ۱۳۸۴، گستره پژوهش‌های داخلی در زمینه ساخت مقیاس‌های دینی. در محمدرضا سالاری فر، مسعود آذربایجانی و عباس رحیمی‌نژاد (گردآورندگان). گزیده مقالات همایش مبانی نظری مقیاس‌های دینی. (صص، ۱۵۵ - ۹۹). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و تهران: دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۴. رضی، محمد بن حسین(بی‌تا)، ۱۳۸۶، نهج البلاغه، ترجمه: سید علی نقی فیض‌الاسلام اصفهانی، نشر فقیه.
- ۵. سalarی فر، محمدرضا، ۱۳۸۴، تفاوت‌های فردی در دینداری و منحنی توزیع آن در یک جامعه دینی. در محمدرضا سالاری فر، مسعود آذربایجانی و عباس رحیمی‌نژاد (گردآورندگان). گزیده مقالات همایش مبانی نظری مقیاس‌های دینی. (صص، ۹۹ - ۱۵۵). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و تهران: دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- ۶. صفائی حائری، علی، ۱۳۸۵، اخبات، قم، انتشارات لیلة القدر.
- ۷. صمدی آملی، داود، ۱۳۸۱، شرح مراتب طهارت، قم، انتشارات آل علی.
- ۸. کالات، جیمز، ۲۰۰۷، روان‌شناسی فیزیولوژیکی، ترجمه: یحیی سید محمدی (۱۳۸۷). تهران، نشر روان.
- ۹. محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۸۶، میزان الحكمه. قم. سازمان چاپ و نشر دارالحدیث.
- ۱۰. محمدی مهر، غلامرضا، ۱۳۸۹، روش تحلیل محتوا (راهنمای عملی تحقیق). دانش نگار.
- ۱۱. مدیرشانه چی، کاظم، ۱۳۹۰، درایة الحديث. قم، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ۱۲. مصباح، محمد تقی، ۱۳۸۸، اخلاق در قرآن، جلد ۱. قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام

خمینی (۵).

۱۳. معلوم یسوعی، لویس، ۱۹۹۲، المنجد، ترجمه: محمد بندر ریگی (۱۳۸۲)، تهران، انتشارات ایران.

۱۴. نرافی، ملا احمد (۱۳۶۲)، معراج السعادة. تهران. انتشارات رشیدی. چاپ اول

ب) مقاله‌ها

۱. پسندیده، عباس، ۱۳۸۶، درآمدی بر روش‌شناسی فهم معارف روان‌شناسی از احادیث، علوم حدیث، شماره ۴۵ و ۴۶.

۲. میرباقری، محمد مهدی. فایل صوتی با موضوع «اخلاق حمیده». برگرفته از سایت [www.rasekhoon.net](http://rasekhoon.net). تاریخ مشاهده: ۲۸/۱۰/۱۳۹۰.

